

e-ISSN: 2148-4899

Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Pamukkale University Journal of Divinity Faculty

7 /1 (Bahar 2020): 536-558.

**ÂLİM KİME DENİR? KÛTU'L-KULÛB VE İHYÂU ULÛMİ'D-DÎN
ÜZERİNDEN KARŞILAŞTIRMALI BİR İNCELEME**

**Who is Called as a Scholar to [âlim]? A Comparative Analysis
through *Qûtu'l-qulûb* and *İhyâu ulûmî'd-dîn***

Ümmügül Betül KANBUROĞLU ERGÜN

Dr. Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, İslam Felsefesi Anabilim Dalı, Bursa, Türkiye, u.betul.kanburoglu@gmail.com, Orcid No: 0000-0002-4880-3879

Hakemler / Referees

Doç. Dr. Kemal GÖZ / Pamukkale Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi
Dr. Öğr. Üyesi Mevlüt ÖZÇELİK / Amasya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Received: 11 Mayıs / May 2020
Kabul Tarihi / Accepted: 06 Haziran/ July 2020
Yayın Tarihi / Published: 30 Haziran / July 2020
Cilt / Volume: 7
Sayı / Issue: 1
Sayfa/ Pages: 536-558.

Atıf / Cite as: Kamburoğlu Ergün, Ümmügül Betül. "Âlim Kime Denir? *Kûtu'l-Qulûb* Ve *İhyâu Ulûmî'd-Dîn* Üzerinden Karşılaştırmalı Bir İnceleme" [Who is Called as a Scholar [âlim]? A Comparative Analysis through *Qûtu'l-qulûb* and *İhyâu ulûmî'd-dîn*]. *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi-Pamukkale University Journal of Divinity Faculty*, 7/1 (2020): 536-558.

Doi: <https://doi.org/10.17859/pauifd.735872>

İntihal / Plagiarism: Bu makale, *Ithenticate* intihal tarama programı ile taranmıştır. Ayrıca iki hakem tarafından da incelenmiştir. / This article has been scanned with *Ithenticate* plagiarism screening program. Also this article has been reviewed by two referees.

www.dergipark.gov.tr/pauifd

Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (PAUİFD), 7 (1) 2020: 536-558

ÂLİM KİME DENİR? KÛTU'L-KULÛB VE İHYÂU ULÛMÎ'D-DÎN ÜZERİNDEN KARŞILAŞTIRMALI BİR İNCELEME

Ümmügül Betül KANBUROĞLU ERGÜN*

Öz

Bu çalışmada Ebû Tâlib el-Mekkî'nin (ö. 386/996) *Kûtu'l-kulûb*'ünde ve Ebû Hâmid el-Gazzâlî'nin (ö. 505/1111) başyapıtı *İhyâu ulûmî'd-dîn*'de ortaya konan âlim portreleri, karşılaştırmalı olarak incelenmektedir. Çalışmada, "hangi ilimle uğraşan kimsenin hakiki anlamda *âlim* olarak vasıflandırılabilceği" ve "hakiki anlamda *âlim* vasfıyla nitelendirilebilecek kimsenin hangi özelliklere sahip olması gerektiği" sorularına cevap aranmaktadır. Doküman inceleme yönteminin kullanıldığı çalışmanın amacı, *İhyâ* ve bu eserin kaynakları arasında yer alan *Kûtu'l-kulûb* özelinde âlim olmanın kriterlerini ortaya koymaktır. Bu sayede İslâm düşüncesinde ilim tahsilinin temel gayesi olan "Allah ile yakınlık kurma"nın bu iki eserde nasıl işlendiği ortaya konacak; ayrıca Mekkî ve Gazzâlî düşüncesine göre bunun nasıl mümkün olabileceğinin pratik yönüne yer verilecektir.

Anahtar Kelimeler: Mekkî, Gazzâlî, *Kûtu'l-kulûb*, *İhyâ*, ilim, Âlim.

Who is Called as a Scholar to [*âlim*]? A Comparative Analysis through *Qûtu'l-qulûb* and *İhyâu ulûmî'd-dîn*

Abstract

In this study, the portraits of scholars revealed in Abû Talib al-Makkî's (d. 386/996) *Qûtu'l-qulûb* and Abû Hâmid al-Ghazzâlî's (d. 505/1111) masterpiece *İhyâu ulûmî'd-dîn* are examined comparatively. In this regard, this study seeks answers to the questions of "what kind of scientific person can be qualified as a scholar [*âlim*] in the true sense" and "which characteristics should one have to be qualified as a scholar in the true sense". The purpose of the study, where the document review method is used, is to reveal the criteria of being a scholar in the specialty of *İhyâ* and *Qûtu'l-qulûb*, which is among the sources of *İhyâ*. Thus, it will be revealed how the issue of "establishing closeness with Allah", which is the main purpose of the knowledge in Islamic thought, is handled in these two works, in addition to that it will be clarified the practical aspect of how possible is this according to al-Makkî's and al-Ghazzâlî's ideas.

Keywords: al-Makkî, al-Ghazzâlî, *Qûtu'l-qulûb*, *İhyâu ulûmî'd-dîn*, Knowledge [*ilm*], Âlim

STRUCTURED ABSTRACT

The value that the religion of Islam gives to "knowledge [*ilm*]" and scholars [*âlim/ulamâ*] is also reflected in the Islamic culture. Knowledge has been one of the most appreciated endeavour throughout the history of Islam. In this study, the knowledge that makes the person scholar is investigated in the context of Abû Talib al-Makkî's (d. 386/996) *Qûtu'l-qulûb* and Abû Hâmid al-Ghazzâlî's (d. 505/1111) *İhyâu ulûmî'd-dîn*. In this study, which uses the documentation method and based on primary sources, the following questions were answered: "The knowledge which is the most

* Dr., Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, İslam Felsefesi Anabilim Dalı, Bursa, Türkiye, u.betul.kanburoglu@gmail.com, Orcid No: 0000-0002-4880-3879

permanent and highest endeavor of mankind is which knowledge?”, “Does being engaged in knowledge absolutely give the person the attribute of being a scholar?”, “Which qualities does the scholar have?”

Qūtu'l-qulūb and *Ihyā* address the qualities of being a scholar as a problem. Although everyone who deals with knowledge is called scholar in both works, it is stated that those who are qualified as real scholars are only “scholars of the hereafter”. The expression of “scholars of the hereafter” is a special expression in both *Qūtu'l-qulūb* and *Ihyā*. With this expression, al-Makkī and al-Ghazzālī refer to those who make efforts to reach the mystical intuitive knowledge [*mārifah*].

While al-Makkī uses the terms “knowledge of certitude [*‘ilm al-yakīn*]”, “the knowledge of esoteric [*‘ilm al-bātin*]”, and “the mystical intuitive knowledge [*‘ilm al-mārifah*]” for the knowledge that gives him the qualification of being a scholar; al-Ghazzālī generally uses the expression “the knowledge of the hereafter”, and sometimes the “knowledge of certitude [*‘ilm al-yakīn*]” and “the knowledge of esoteric [*‘ilm al-bātin*]”. al-Makkī sees the knowledge of certitude [*‘ilm al-yakīn*] is the only knowledge that is useful. It can be thought that this idea implies that the scientific knowledge [*‘ilm al-zāhir*] is not useful. However, this will not be a correct comment. Because al-Makkī accepts that “scientific knowledge [*‘ilm al-zāhir*]” and “the knowledge of esoteric [*‘ilm al-bātin*]” can not be think apart from each other.

In the “classification of the knowledge of the way of the hereafter”, which he put forward in *Ihyā*, al-Ghazzālī divides the disciplines that benefit the other world of the person, “the knowledge of unveiling [*‘ilm al-mukāshafa*]” and “knowledge of (practical) conduct [*‘ilm al-mu’āmalāt*]”. According to this classification, the first step of the “science of the hereafter” that brings the person to the truth is prayers. Then comes the respect of one's self and others' rights in social relations. Then, the person starts to realize their own heart diseases and try to correct them and step to decorate his heart with praised situations. For those who can achieve these stages, it is possible to open the doors of “knowledge of unveiling [*‘ilm al-mukāshafa*]”. This is the true science that makes one scholar according to al-Ghazzālī. Therefore, “knowledge of (practical) conduct [*‘ilm al-mu’āmalāt*]” is the way to access the “knowledge of unveiling [*‘ilm al-mukāshafa*]”. Because it is not possible for those who do not correct their acts, to correct their heart.

“Knowledge of certitude [*‘ilm al-yakīn*]”, which is sometimes used by al-Makkī with the expression “the knowledge of esoteric [*‘ilm al-bātin*]”, points to the same experience as the “knowledge of unveiling [*‘ilm al-mukāshafa*]” that al-Ghazzālī expresses. Therefore, al-Makkī and al-Ghazzālī agree on the knowledge that makes the human being truly scholar. This knowledge is the only knowledge that brings the person closer to Allah, benefits him in the hereafter and makes him a scholar. The aim of this science is to achieve the knowledge of Allah. In this case, the question of what kind of action should be taken to obtain this knowledge should be answered. The answer to this question in both *Qūtu'l-qulūb* and *Ihyā* is to take action by taking the example of the predecessor's attitudes and behaviors in its simplest terms. In this case, examining the attitudes and behaviors of the scholars of predecessor can be a guide to understand what actions make the human being scholar. These actions, which are expressed in both works, are as follows: not to demand a benefit for the world life, which is temporary in exchange for the knowledge acquired; to act with the knowledge acquired; having useful knowledge; not engaging with rulers; to avoid giving fatwa and to prefer talking to silent. Since *Ihyā* is a more detailed and more voluminous work compared to *Qūtu'l-qulūb*, there are also some actions recorded only in *Ihyā*. These are, to avoid squandering, to stay away from wordly pleasures and to protect yourself from the danger of arrogance.

Keywords: al-Makkī, al-Ghazzālī, *Qūtu'l-qulūb*, *Ihyā* ulūmī'd-dīn, Knowledge [*‘ilm*], Ālim.

GİRİŞ

İslâm kültüründe ilimle iştigal etmek kıymetli bir uğraş olmanın ötesinde, bir fazilet olarak görülür. İlim, Kur'ân-ı Kerîm'in yaklaşık 380 âyetinde isim, muhtelif fiil sîgaları ve sıfat (âlim, alîm, allâm, a'lem) şeklinde Allah'a nispet edilmiştir.¹ Bu nispetlerin farklı bağlamlarda birçok alana vurgusu olsa da bunlarda ortak olan düşünce, ilmin övülen ve tavsiye edilen bir fiil veya sıfat olmasıdır. Nitekim ilim, Kur'ân-ı Kerîm'de artması için dua edilen nâdir nimetlerdendir.² Kur'ân-ı Kerîm'de bilenlerin bilmeyenlerden üstün olduğu vurgulanır;³ ilim sahipleri övülür ve bu kimseler, Allah'a hakkıyla haşyet duyan kimseler olarak nitelenir.⁴ Benzer şekilde Hz. Peygamber de ilim sahiplerine kıymet vermiş ve âlimlerin, peygamberlerin vârisleri olduklarını buyurmuş;⁵ bunun yanında ilim-amel ilişkisini de göz ardı etmeyerek, kişinin sahip olduğu ilmin ameline -bir diğer ifadeyle tutum ve davranışlarına-yansımaları gerektiğini vurgulamıştır.⁶

Belli bir alana ait sistemli bilgi birikimini⁷ ifade eden "ilim" kavramı, İslâm kültüründe çeşitli disiplinlerin gelişimi ile beraber farklı terim anlamları kazanmış; bu anlamlar, büyük ölçüde ilmin Kur'ân-ı Kerîm ve hadislerdeki anlamı ile irtibatlı olmuştur. İslâm tarihinin ilk dönemlerinde ilim kavramı, büyük ölçüde hadisleri ve hadislerle ilgili rivayetleri kuşatacak şekilde kullanılmıştır.⁸ Daha sonra Kur'ân-ı Kerîm ve sünnete dayalı ilimlerin teşekkül ve tedvîniyle birlikte ilim kelimesinin kullanımı fıkıh, kelâm ve tefsir gibi disiplinleri de içerecek şekilde genişlemiştir. Bununla birlikte İslâm coğrafyasının genişlemesine paralel olarak ilim kavramı, hem farklı medeniyet havzalarıyla tanışmanın hem de Bağdat merkezli tercüme faaliyetinin neticesinde,⁹ felsefe, tıp, fizik ve matematik gibi farklı disiplinlerin İslâm düşüncesine intikali sayesinde daha önce olmadığı kadar geniş bir kullanıma sahip olmuştur. Bunda özellikle filozofların eserleri vasıtasıyla ilmin, günümüzde bilim kavramı ile ifade edilen disiplinleri de ifade edecek şekilde kullanılmasının önemli bir payı bulunmaktadır.¹⁰

Bu çalışmada, İslâm kültüründe ilim kavramı ile ifade edilmekle birlikte, gerek kaynak gerekse yöntem açısından birbirinden farklı olan onca disipinden hangisinin

¹ Yusuf Şevki Yavuz, "İlim", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2000), 22/108.

² Bk. Tâ-Hâ, 20/114.

³ Bk. ez-Zümer, 39/9.

⁴ Bk. er-Rûm, 30/22; el-Fâtır, 35/28.

⁵ Bk. Buhârî, "İlim", 10; İbn Mâce, "Mukaddime", 17.

⁶ Bk. Müslim, "Zikir ve'd-dua", 73; İbn Mâce, "Edeb", 28.

⁷ İlhan Kutluer, "İlim", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2000), 22/110.

⁸ Bu hususta bk. Kutluer, "İlim", 22/111-112.

⁹ Bk. Dimitri Gutas, *Yunanca Düşünce Arapça Kültür*, çev. Lütfü Şimşek (İstanbul: Kitapevi Yayınları), 2016.

¹⁰ Kutluer, "İlim", 22/111-112. İlim kavramının İslâm kültüründe farklı disiplinlerin ortaya çıkmasıyla nasıl geliştiği hususunda ayrıntılı bilgi için bk. Kutluer, "İlim", 22/111-113; Franz Rosenthal, *Knowledge Triumphant: The concept of knowledge in medieval Islam* (Leiden: Brill, 2007), 70-142.

kişiyi âlim kılan hakikî ilim olarak anlaşıldığı, *Ḳûtu'l-ḳulûb* ve *İhyâu ulûmi'd-dîn* özelinde soruşturulmaktadır. Çalışmada, “İnsanoğlunun en kalıcı ve en üstün uğraşı olan ilim, hangi ilimdir?”, “İlimle meşgul olmak, mutlak anlamda kişiye âlim vasfı kazandırır mı?”, “Âlim olan kimse hangi niteliklere sahiptir?” sorularından hareketle “âlimin kim olduğu” meselesine odaklanılmaktadır. Dolayısıyla çalışmanın temel probleminin, *âlim* olan kimsenin hangi özellikleri ile bu nitelemeyi hak ettiği sorusu olduğu söylenebilir. Bu soru, Ebû Tâlib el-Mekkî'nin (ö. 386/996) *Ḳûtu'l-ḳulûb* isimli eseri ve Ebû Hâmid el-Gazzâlî'nin (ö. 505/1111) *İhyâu ulûmi'd-dîn* başlıklı başyapıtı özelinde yanıtlanacak ve bu iki eserdeki yanıtlar karşılaştırılacaktır. Çalışmada *Ḳûtu'l-ḳulûb* ve *İhyâu ulûmi'd-dîn*'e odaklanılmasının sebebi, ilim meselesinin bu eserlerin en temel meselelerinden olması ve bu iki eserin âlim olmanın vasıflarını bir problem olarak almalarıdır. *Ḳûtu'l-ḳulûb*, *İhyâ*'nın temel kaynakları arasında yer alır. Çalışmada bu iki eser, *Ḳûtu'l-ḳulûb*'ün *İhyâ*'nın ilim anlayışına ne ölçüde tesir ettiğini ve bu iki eser arasında hangi noktalarda yorum farklılıklarının oluştuğunu tespit edebilmek amacıyla karşılaştırılmaktadır.

Literatürde *Ḳûtu'l-ḳulûb*'ün *İhyâ*'nın temel kaynakları arasında olduğuna dair yaygın bir kanaat mevcuttur. Aslında bu kanaatin asıl kaynağı Gazzâlî'nin kendi ifadeleridir. O, otobiyografisini kaleme aldığı *el-Munḳızu mine'd-ḳalâl*'de tasavvuf ilmine dair bilgisini “Ebû Tâlib el-Mekkî'nin *Ḳûtu'l-ḳulûb*'ünü, Hâris el-Muhâsibî'nin kitaplarını, Cüneyd el-Bağdâdî, Şiblî, Ebî Yezîd el-Bistâmî (Bâyezît-i Bistâmî) ve diğer şeyhlerin sözlerini”¹¹ okuyarak edindiğini ifade eder. Bunun yanında *İhyâ*'da¹² ve *İhyâ*'da işlediği konuları daha özlü olarak Farsça kaleme aldığı eseri *Kimyâ-yı Sa'âdet*'te¹³ *Ḳûtu'l-ḳulûb*'u ismen zikrederek atıfta bulunur. Bu ifadelerin yanında, iki eser arasında yapılacak yüzeysel bir karşılaştırma dahi, bunlar arasındaki ortak anekdotları, benzer fikirleri ve ön plana çıkarılan aynı doğrultudaki düşünceleri ortaya koyabilir. Nitekim literatürdeki çalışmalarda da bu durum ifade edilir. Örneğin Demirli, *İhyâ*'nın “mufassal bir *Ḳûtu'l-ḳulûb*” olduğunu kaydeder.¹⁴ Ormsby, teodise meselesini incelediği eserinde Gazzâlî'nin “mümkün dünyaların en iyisi” ifadesinin benzerine *Ḳûtu'l-ḳulûb*'te de rastlandığını belirtir ve bu eserin, Gazzâlî'nin kullandığı en önemli tasavvufî kaynaklar arasında olduğunu söyler.¹⁵ *Ḳûtu'l-ḳulûb*'ün Türkçe tercümesinin takdiminde de bu hususla ilgili iddialara yer verilir.¹⁶ Gazzâlî'nin *İhyâ*'da -özellikle hadisler ve tarihî anekdotların kullanımı konusunda- *Ḳûtu'l-ḳulûb*'tan istifade ettiği açıktır. Ancak tüm bu benzerliklere rağmen *Ḳûtu'l-ḳulûb* ile *İhyâ* ile

11 Ebû Hâmid el-Gazzâlî, *el-Munḳızu mine'd-ḳalâl*, thk. Nûşîf Abdurrahîm Rif'at (Washington, D.C.: The Council for Research in Values and Philosophy, 2001), 240-246.

12 Gazzâlî, *İhyâu ulûmi'd-dîn*, thk. Komisyon (Beyrut-Lübnan: Dâru'l-minhâc, 3. Basım, 1437/2016), 7/63.

13 Gazzâlî, *Kimyâ-yı Sa'âdet* [*Mutluluğun Formülü*], çev. Ali Arslan (İstanbul: Hikmet Neşriyat, 2004), 2/713.

14 Ekrem Demirli, “Gazzâlî ve Tasavvuf”, *Gazzâlî Konuşmaları*, yayına hazırlayan, M. Cüneyt Kaya (İstanbul: Küre Yayınları, 2012), 279.

15 Eric Lee Ormsby, *İslam Düşüncesinde 'İlahi Adalet' (Teodise) Sorunu*, çev. Metin Özdemir (Ankara: Kitâbiyât Yayınları, 2001), 52.

16 Mekkî, *Ḳûtu'l-ḳulûb*, çev. Yakup Çiçek-Dilaver Selvi, 1/68-71.

arasında belirgin fikir ayrılıklarının bulunduğu,¹⁷ ayrıca kurgu ve konuların ele alınış sistemi açısından iki eserin büyük ölçüde birbirinden farklı olduğu da ifade edilmelidir.

Ḳûtu'l-ḳulûb ile *İhyâ*, yazılış sistemi açısından birbirinden farklıdır. *İhyâ*, ilim meselesi ve devamında her müslümana farz olan ibadet ve durumlar ile başlayıp belli bir düzen dahilinde kalp hastalıkları ve bunların giderilmesi meselelerini ele alırken; *Ḳûtu'l-ḳulûb*, nafil ibadet ve zikirlerle başlar ve tasavvuf yolunun usûlleri ile devam eder. Farz ibadatlere ayrılan kısım, eserin ikinci yarısında yer alır. Bu bağlamda bu iki eserde meselelerin ele alınış tarzı ve eserlerin üslûplarından kısaca bahsetmek yerinde olacaktır.

Hem *Ḳûtu'l-ḳulûb* hem de *İhyâ*'da, konuların başında yazım planına dair ifadeler yer alır. İki eserdeki yazım üslûbu, referansların sıralanması açısından büyük ölçüde benzerdir: Öncelikle konuyla ilgili ayet, hadis, sahabe-velî sözü ve yaşanmış anekdotlar sıralanır, sonrasında kişisel görüşlere yer verilir. Ancak Mekkî, yazım üslûbu olarak meseleleri kendi fikirleri üzerinden değil, ilgili hususta söylenmiş sözler ya da menkıbeler üzerinden anlatmayı tercih eder ve yalnızca gerekli gördüğü yerlerde kendi yorumlarına yer verir. Gazzâlî ise aynı metodu kullanmakla birlikte ilgili söz ve menkıbeleri yorumlar, değerlendirir ve kendi görüşlerine Mekkî'den daha çok yer verir. Ayrıca eserini Mekkî'ye göre daha sistemli kaleme alır ve meseleleri örnekler üzerinden açıklayarak daha sarih ifade eder. Bunda *İhyâ*'nın *Ḳûtu'l-ḳulûb*'e göre çok daha hacimli ve meseleleri ayrıntılarıyla ele alan bir eser olmasının etkisi olduğu muhakkaktır.

Ḳûtu'l-ḳulûb ve *İhyâ*'yı merkeze alan, dokümantasyon yönteminin kullanıldığı ve birincil kaynaklara dayalı olarak hazırlanan bu çalışma iki ana bölümden oluşmaktadır: Meselenin teorik boyutunun ele alındığı ilk bölümde, hangi ilimle meşgul olmanın kişiyi gerçek anlamda âlim kıldığı meselesine ve bu ilmin diğer ilimler arasındaki yerini ortaya koyabilmek için her iki müellifin ilim tasniflerine yer verilmektedir. Devamında söz konusu tasniflerden hareketle "ahiret âlimleri" ve "yakîn ilmi" ifadelerinin anlamı ortaya konmaktadır. Bu bölümde ayrıca, herhangi bir ilimle meşgul olan bir âlimin, söz konusu ilimde yetkinleşmesine rağmen neden gerçek anlamda âlim sayılmadığı sorusu da yanıtlanmaya çalışılmaktadır. Meselenin

¹⁷ *Ḳûtu'l-ḳulûb* ile *İhyâ* ile arasındaki fikir ayrılıkları bağlamında uzlet meselesi örnek verilebilir: el-Mekkî, sūfi vasfını eserine yansıtarak halvet/uzleti tavsiye eder ve zorunlu bir durum olmadıkça insanlar arasına karışmayı doğru bulmaz (Bk. el-Mekkî, *Ḳûtu'l-ḳulûb*, 1/392-402.). Gazzâlî'ye göre ise bazı kimseler için uzlet, bazı kimseler için ise insanlar arasına karışmak daha evlâdır (Bk. Gazzâlî, *Kimyâ*, çev. Ali Arslan, 1/362.). Ona göre kişi, insanlarla bir aradayken kendisine ahirette faydalı olacak işler ile meşgul olamıyorsa uzlete çekilmelidir. [Bk. Gazzâlî, *Bidâyetü'l-hidâye*, thk. Muhammed Haccâr (Beyrut: Dâru'l-beşâiri'l-İslâmiyye, 1410/1990), 93-94]. Gazzâlî *İhyâ*'da ise uzlet meselesini farklı yönleriyle ele alarak, hem insanlar arasına katılmanın faydalarından söz eder (Bk. *İhyâ*, thk. Komisyon, 4/317), hem de kişinin uzlet halinde mahrum kalacağı faydalı halleri sıralar (Bk. *İhyâ*, thk. Komisyon, 4/299). Ona göre ahlâkını düzeltmeyen ve şehvetleri hususunda şeriâtın sınırlarına uyamayan kimseler için insanların arasında bulunmak, uzletten daha hayırlıdır (Bk. *İhyâ*, thk. Komisyon, 4/307). Gazzâlî'nin uzlet ile ilgili görüşleri için bk. Mevlüt Özçelik, *İmam Gazzâlî'de Nefsin Tezkiyesi ve Kalbin Tasfiyesi*, (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018), 67-75.

pratik boyutunun ortaya konduğu ikinci bölümde ise kişinin hangi ameller sayesinde hakikî âlim vasfını kazanabileceği hususu açıklanmaya çalışılmaktadır. Bu bağlamda ilmiyle âmil olma, yöneticilerle yakınlık kurmama, faydalı ilimle iştigal etme gibi konular, ilim-amel ilişkisi bağlamında irdelenmekte ve Mekkî ile Gazzâlî'nin bu konudaki görüşleri karşılaştırılarak değerlendirilmektedir.

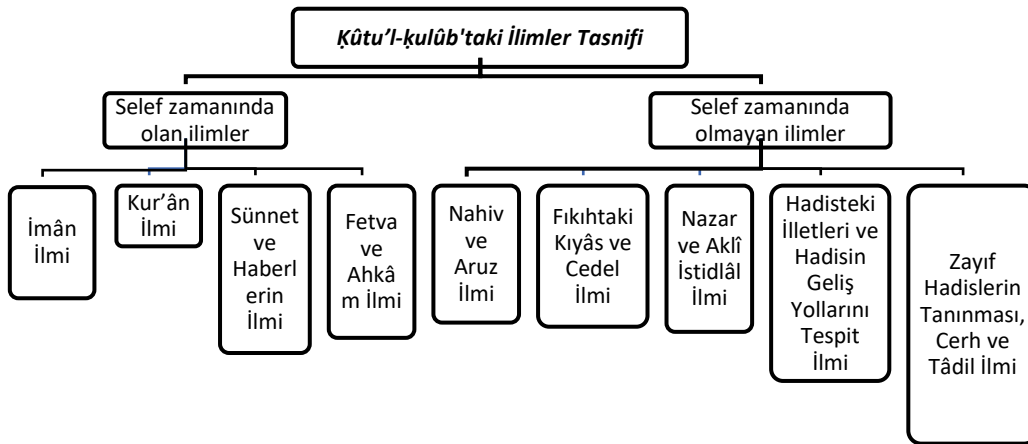
1. Kişiyi Âlim Kılan İlmin Hangi İlim Olduğu Tartışması

1.1. İlimler Tasnifi

Hangi ilmin kişiyi âlim kıldığı meselesini tahkik etmeden önce Mekkî ve Gazzâlî düşüncesinde bir ilmin yüceliğinin neye göre belirlendiğini ortaya koymak yerinde olacaktır. Mekkî'nin ifadesine göre her ilmin kıymeti, ihtivâ ettiği bilgilere göre derecelenir. Her âlimin değeri de ilminin türüne göre farklılık gösterir.¹⁸ Gazzâlî de bu fikri genişçe tahlil ederek benimser. Ona göre bir ilmin yüceliği, o ilimle elde edilen bilginin yüceliğine; söz konusu bilginin yüceliği ise kişiyi mutluluğa ulaştırmasına nispetlidir.¹⁹ Benzer şekilde bir başka eserinde de bir ilmin şerefine, o ilme konu olan şeyin şerefiyle eşdeğer olduğunu ifade eder.²⁰ Bunun anlamı, bir ilim ile bilinen şey ne kadar kıymetliyse o ilmin de o kadar kıymetli olduğudur.

Mekkî yaptığı ilim tasnifinde dinî ilimleri dokuz kısma ayırır; bu ilimlerin neler olduğu ve kaynaklarını şöyle anlatır:

Bil ki dinî ilimler genel hatlarıyla dokuzdur. Bunlardan dördü, sünnete dayalı, sahâbe ve tâbiün zamanında mevcut ve mâlum olan ilimlerdir. Diğer beşi ise sonradan ortaya çıkmış olup selef zamanında pek mâlum ve meşhûr değildir. Bilinen dört ilim şunlardır: imân ilmi, Kur'ân ilmi, sünnet ve haberlerin ilmi, fetva ve ahkâm ilmi. Sonradan ortaya çıkan beş ilim ise şunlardır: nahiv ve aruz ilmi, fıkhıdaki kıyâs ve cedel ilmi, nazar ve aklî istidlâl ilmi, hadisteki illetleri ve hadisin geliş yollarını tespit ilmi, zayıf hadislerin tanınması, cerh ve tâdil ilmi.²¹

¹⁸ Mekkî, *Ķûtu'l-Ķulûb*, 2/94.

¹⁹ Ebû Hâmid el-Gazzâlî, *Me'âricu'l-Ķuds fî medârici ma'rifeti'n-nefs* (Beyrut-Lübnan: Dâru'l-kütübî'l-İlmiyye, 1409/1988), 147. Bu ifadede "kişinin mutluluğu" ile "kişinin hakikî anlamda kurtuluşu/ahiret saâdeti" kastedilmektedir.

²⁰ Ebû Hâmid el-Gazzâlî, *er-Risâletu'l-leduniyye*, haz. Riyâd Muştafâ el-'Abdullâh (Dımaşk: Dâru'l-hikme, 1406/1986), 22.

²¹ Mekkî, *Ķûtu'l-Ķulûb*, 2/139.

Mekkî'nin ilimler tasnifinde kendisinin muteber saydığı dört ilmin, ilk bakışta sırasıyla akâid, tefsir, hadis ve fıkha tekabül ettiği söylenebilir. Bu tasnifte -selef²² zamanında henüz disiplinleşmemiş olmaları sebebiyle- Arap dili ve belagati, fıkıh usûlü, cedel ilmi, nazar ilmi ve hadis usûlü ilimleri, sonradan ortaya çıkan ilimler arasında sayılır. Bu tasniften hareketle Mekkî'nin düşüncesine göre kişiyi âlim kılan ilmi, selef zamanında mevcut olan dört ilim arasında aramanın gerekliliğiyle ilgili doğrudan ifadelerle sahip değiliz. Bununla birlikte, ilerleyen bölümlerde ne ifade ettiği ortaya konacak olan, nefsini temizlemiş olanların kalplerinde ortaya çıkabilen ve kişiyi gerçek âlim kılan “yakîn ilmi”, isim olarak bu tasnifte yer almaz. İlgili bölümde açıklanacağı üzere Mekkî'ye göre yakîn ilmi, onun ilim tasnifinde yer alan selef zamanında olan ilimlere muttali olmayı da gerekli görecektir.²³

Gazzâlî'nin eserlerinde eserin bağlamına göre değişen farklı ilim tasnifleri bulunur.²⁴ Çalışmanın odağı açısından kullanılması uygun olan tasnif, *İhyâ'*da ortaya konan “ahiret yolunun ilmi tasnifi”dir. Gazzâlî, ahiret yolunun ilmi [*‘ilmu tarîkı'l-âhire*]²⁵ olarak nitelediği kişinin öte dünyasına fayda sağlayan ilimleri, “bâtın ilim” olduğunu söylediği “mükâşefe ilmi”²⁶ ve kalbin hallerinin ilmi olduğunu söylediği “muâmele ilmi”²⁷ olmak üzere ikiye ayırır.²⁸ Mükâşefe ilmi, Allah'ın ve onun sıfatlarının ilmidir ve “mârifet ilmi” olarak da isimlendirilir. Muâmele ilmi ise helal ve haramı, *nefsin* yerilen ve övülen ahlâkî durumlarını, bunların yerilenlerinden kurtulma ve uzak durma yollarını bildiren bir ilimdir. Gazzâlî bu ilmin, kendisiyle amel edilmediği takdirde hiçbir kıymeti olmayan ve bütünüyle amele dayalı olan bir ilim olduğunu ifade eder.²⁹

Ahiret yolunun ilmi tasnifi, yalnızca *İhyâ'*da işlenen bir tasniftir ve *İhyâ'*, yalnızca muâmele ilmini açıklamak amacıyla kaleme alınmıştır. Gazzâlî bu eserde, kağıda dökülmesine müsaade edilmeyen mükâşefe ilminden bahsetmediğini söyler.³⁰ Çünkü mükâşefe ilmi, mâhiyeti gereği kaleme dökülmeye uygun değildir.³¹

²² Çalışma boyunca “selef” tabiri ile “öncekiler” kastedilmektedir. Kelimenin sözlük anlamına uygun olarak selef, Mekkî ve Gazzâlî tarafından kendilerinden önce yaşayan ve örnek alınması gereken zümre için kullanılmaktadır.

²³ Mekkî, *Ķûtu'l-Ķulûb*, 2/11-32.

²⁴ Bk. Alexander Treiger, “Al-Ghazâlî's Classifications of the Sciences and Descriptions of the Highest Theoretical Science”, *Divân: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 16/30 (2011/1), 1-32.

²⁵ Gazzâlî bu ilmi *‘ilmu'l-âhira* olarak da anar. Bk. Gazzâlî, *İhyâ* 1/79.

²⁶ Gazzâlî, *İhyâ* 1/75.

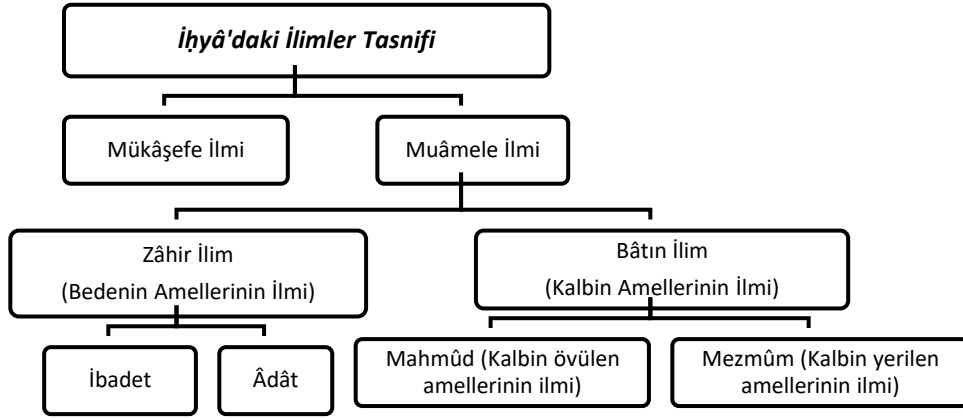
²⁷ Gazzâlî, *İhyâ* 1/79.

²⁸ Gazzâlî burada mükâşefe ilmini “bâtın ilim” olarak ifade etmekle birlikte, *İhyâ'*nın mukaddimesinde muâmele ilmini görünen amellerin ilmi olan “zâhir ilim [*‘ilmu'z-zâhir*], kalbin amellerinin ilmi olan “bâtın ilim [*‘ilmu'l-bâtin*]” olarak ikiye ayırır. Bunlardan zâhir ilim ile *İhyâ'*nın ilk iki cildi olan *ibâdet* ve *âdâtı*, bâtin ilim ile ise *İhyâ'*nın son ciltleri olan *maḥmûd* ve *mezâmûmu* kastettiğini ifade eder. Bk. Gazzâlî, *İhyâ*, 1/14.

²⁹ Gazzâlî, *İhyâ* 6/636.

³⁰ Gazzâlî, *İhyâ* 1/13-14. Gazzâlî, eserin farklı kitaplarında *İhyâ'*nın yalnızca muâmele ilminin kapsamına giren meseleleri ele aldığını bildirir. Bk. Gazzâlî, *İhyâ* 1/367; 5/14; 6/712; 8/230.

³¹ Gazzâlî'nin mükâşefe ilmi dahilinde aldığı meseleler, dinî literatürde *gaybî bilgi* olarak ifade edilen konulardır. O, bu meselelerin mahiyetini açıklamaktan kaçınır ve her fırsatta akılların çoğunun bunların mahiyetini anlayamayacağını, hatta bunların açıklanmasının çoğu zihne zarar vereceğini ifade eder. Kendisinin bu ilme dair kaleme aldığı eseri hakkındaki ifadeleri şöyledir:

Gazzâlî'nin tasnifinde muâmele ilmi, “zâhir ilim” ve “bâtın ilim” olmak üzere ikiye ayrılır. Zâhir ilim, bedenın amellerinin ilmî olup “ibadet” ve “âdât” olmak üzere ikiye ayrılır. Bâtın ilim ise kalbe ait amellerin ilmî olup “kalbin övülen amellerinin ilmî” ve “kalbin yerilen amellerinin ilmî” olmak üzere ikiye ayrılır.³² Bu tasnife göre kişiyi hakikate ulaştıran ahiret yolu ilminin ilk basamağı ibadetlerdir. Sonrasında toplumsal ilişkilerde kişinin hem kendisinin hem başkalarının hakkını gözeterek yaşaması gelir. Devamında ise kişinin kendi kalp hastalıklarının farkında olarak bunları düzeltmek için uğraş vermesi ve kalbini övülen hallerle bezemesi basamağına geçilir. Bu aşamaları gerçekleştirebilen kimse için mükâşefe ilminin kapılarını açmak mümkün olur. Mârifetullâhı ifade eden mükâşefe ilmî aşamasına gelen kimse, sürekli olarak Allah'ın sıfat ve fiilleri üzerine düşünür. Bu sayede zamanla bu kimsede Allah'ın zât, sıfat ve fiillerinin tecellileri görülmeye başlanır. Bu silsileyi Gazzâlî şöyle anlatır:

Muâmele ilminin faydası, amelî düzeltmektir. Amelî düzeltmenin faydası ise, kalbin halini düzeltmektir. Kalbin halini düzeltmenin faydası ise Allah'ın zâtı, sıfatları ve eylemlerinin kişiye âşikâr olmasıdır. Mükâşefe ilminin en üst noktası da *ma'rifetullâh*tir. Zaten kişinin peşinde olduğu asıl gâye de budur. Çünkü mutluluk, *ma'rifetullâha* erişmekleedir.³³

Yukarıdaki ifadeler, mükâşefe ilmine muâmele ilmî yoluyla ulaşıldığını açık şekilde ortaya koyar. Çünkü amelini düzeltmeyen, kalbinin hallerini düzeltmesi mümkün değildir. Bu sebeple bu tasnifteki ilimleri, biri diğerine basamak olan bir

“Bu dört (mükâşefe) ilimden, yani zât ilmî, sıfatlar (ilmî), fiiller (ilmî) ve ahiret ilminden [*‘ilmu'l-me'âd*], şu kısa ömürde, çokça meşguliyetlerin içinde, bâdirelere, yardımcısızlık ve yoldaşsızlığa rağmen rızıklandığımız kadarını toplayarak kitaplarımızdan birine emanet ettik. Fakat onu (bu kitabı) açığa çıkarmadık. Çünkü çoğu akıl ondan körelir ve zayıf olan kimseler ondan zarar görür ki bunların çoğu, ilimle uğraşmakta fakat onu tahsil edememektedir. Bu kitap, bu kimseler için değil; ancak, zâhir ilimleri hakkını vererek güzelce öğrenmiş, nefsinin riyâzeti tamamlanıncaya kadar nefsindeki yerilen sıfatlarını kontrol etme ve mücadele yolunda sülûk etmiş ve doğru yolda müstakim olmuş, o kadar ki (artık) dünyaya dair bir hazzı ve Hakk'tan başka isteğı kalmamış, bunların yanında basiret, zekâ, yerinde söz söyleme, anlayış, sâfiyet ile rızıklandırılmış kimseler içindir. Bu kitabı eline geçiren kimsenin söz konusu sıfatları kendinde toplamış olan kimseden başkasına onu göstermesi haramdır.” Bk. Ebû Hâmid el-Ğazzâlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân ve dürruhu*, thk. İhyâ't-türası'l-arabî Encümeni (Beyrut: Dâru'l-âfâki'l-cedîdi, 1411/1990), 25.

³² Gazzâlî, İhyâ 1/13-14.

³³ Gazzâlî, İhyâ 7/450-451.

silsile şeklinde düşünmek gerekir. Zira ibadetlerine devam etmeyen birinin, kalp hastalıklarının tedavisi ile uğraşması söz konusu değildir.

Gazzâlî, ahiret yolu ilminin âlimlerine göre muâmele ilmini öğrenmenin herkes için farz [*farz-ı ‘ayn*] olduğunu söyler.³⁴ Mükâşefe ilmi söz konusu olduğunda ise her insanın bu ilmi elde etmeye kabiliyetli olduğunu; ancak herkesin bu yeteneğin kullanmadığını ifade eder. “İnsan cevheri, fitrat olarak bu mertebeyi elde etmeye layıktır; ancak şehvetler, dünya hırsı ve günahların kişinin kalbine yerleşmesi, kişinin bu liyakatini bozar.”³⁵ Kişi kalbini dünya ile meşgul eden zâhirî ilimlerden temizledikçe ona mârifetin kapıları açılır.³⁶ Yalnız Gazzâlî, kişinin mükâşefe ilmini yalnız başına elde etmesinin kolay olmadığını söyler. Ona göre bunun için bir mürşit gereklidir; ancak mürşidin varlığı da kişinin bu ilmi elde etmesini garanti etmez. Çünkü yola çıkmak kişinin kendi iradesinde olsa da varmak Allah’ın inayetiyledir.³⁷ Dolayısıyla kişiye düşen yalnızca yönelmektir; bu ilme erişmek ise bir nasip meselesidir.

1.2. “Ahiret Âlimleri” Nitelemesi

“Ahiret âlimleri” nitelemesi, hem *Ķûtu’l-Ķulûb* hem de *İhyâ’*da geçen özel bir nitelemedir. *Ķûtu’l-Ķulûb*’te ortaya konan âlim portresinde, ilimle uğraşan herkes âlim olarak adlandırılrsa da gerçek âlim olarak nitelenen kimselerin yalnızca *ahiret âlimleri* olduğu ifade edilir. Mekkî’nin bu niteleme ile kastettiği, “mârifet ve yakîn ehli olan, dünya ehli olan yöneticilerden ve onlara yakın olanlardan uzak duran, ilmiyle dünyalık talebinde bulunmayan ve ilmi ile dünyalık elde etmek isteyen âlimleri kinayarak onların meclislerini terk eden kimselerdir.”³⁸

Gazzâlî, ilimler tasnifinde ayrıntılarını ortaya koyduğumuz ahiret yolunun ilmi ile meşgul olan kimseleri *âhiret âlimleri* olarak niteler. Bu kimseler, kişinin öte dünyasına fayda sağlayan mükâşefe ilmi ve muâmele ilmi ile uğraşırlar. Mekkî’nin ahiret âlimleri tanımında yer alan özelliklerin hepsi, *İhyâ’*da ayrıntılı olarak işlenir.³⁹ Dolayısıyla her iki âlimin de *âhiret âlimleri* nitelemesi ile mârifete ulaşmak için çaba sarf eden ilim sahiplerini kastettiği söylenebilir.

Mekkî ahiret âlimlerinin “halk içinde garib olan kimseler”⁴⁰ olduklarını söyler. Bu ifade, ahiret âlimlerinin halk tarafından teveccüh görmediğine işaret eder. Sınırlı bir kesime hitap eden bu kimselerin hikmetli söz ve davranışları herkes tarafından anlaşılabilir. Aynı düşünceyi paylaşan Gazzâlî bu durumu ifade ederken ahiret âlimlerinin, kötülüğü kökünden çıkarmak suretiyle onun kaynağını ortadan kaldırmak için bâtını, yani kalbi temizlemeye dikkat çektiklerini; ancak kalp ile

³⁴ Gazzâlî, *İhyâ* 1/79-80.

³⁵ Gazzâlî, *Ķimyâ*, çev. Ali Arslan, 1/46. Gazzâlî bu durumu *İhyâ’*da şöyle ifade eder: “Yaratılışı itibarıyla her ruh [*kalb*], hakikatlerin bilgisini [*ma’rifetu’l-ĥakâik*] bilmeye istidatlıdır. Ancak günahlarla kirlenmek ve şehvetlerinin esiri olmak buna engel olur.” Bk. Gazzâlî, *İhyâ* 5/52.

³⁶ Gazzâlî, *Ķimyâ*, 1/51-52.

³⁷ Gazzâlî, *Ķimyâ*, 1/47.

³⁸ Mekkî, *Ķûtu’l-Ķulûb*, 2/26.

³⁹ Gazzâlî, *İhyâ* 1/223-291; Mekkî, *Ķûtu’l-Ķulûb*, 2/18-30.

⁴⁰ Mekkî, *Ķûtu’l-Ķulûb*, 2/60, 105.

uğraşmanın zor, zâhir amellerin ise kolay olmasından dolayı çoğu kimsenin, kalbini temizlemek yerine bedenle yapılan zâhir ibadetlere yöneldiğini söyler. Bu bağlamda da kötü ahlaktan kurtulmakla uğraşmayı yalnızca zâhir amellere yönelenleri eleştirir.⁴¹

Mekkî'ye göre ahiret âlimleri, sahip oldukları vasıfları, dile dayalı nakil ve rivâyet ilimleri ile değil, bâtın ve yakîn ilmi ile elde ederler.⁴² Mekkî ahiret âlimlerinin sıfatlarını çeşitli nakillerle uzun uzun anlatır ve zâhir ilmi dünyalık elde etmek için tahsil eden âlimler hakkında kendi tenkitlerini kaydeder.⁴³ O, ilmiyle dünya malı edinmeye çalışan ve dünya ehli kimselerle yakınlık kurarak onlara yönelen kimseleri "dünya âlimleri" olarak niteler ve bu kimselerin insanlık tarihinin her devrinde mevcut olduğunu söyler.⁴⁴ Mekkî, ahiret âlimlerinin karşısında konumlandığı dünya âlimlerinden Kur'ân-ı Kerîm'de şu şekilde söz edildiğini bildirir: "Allah, kendilerine kitap verilenlerden 'Onu insanlara mutlaka açıklayacaksınız, onu gizlemeyeceksiniz' diye sağlam söz almıştı. Ama onlar bunu kulak ardı edip kitabı az bir dünyalıkla değiştiler. Karşılığında aldıkları ne kadar da değersiz!"⁴⁵ Mekkî bu ayeti yorumlarken kötü âlimlerin ilimle dünya malı yiyen kimseler; ahiret âlimlerinin ise huşû ve zühd sahibi kimseler olarak vasfedildiğini söyler.⁴⁶

Mekkî ve Gazzâlî'nin *ahiret âlimleri* nitelemesi ile ilgili açıklamaları incelendiğinde her ikisinin de "hakikî âlim" ile *ahiret âlimini* kastettikleri anlaşılır. Bu noktada kişinin *ahiret âlimi* olarak vasıflanabilmesi için edinmesi gereken ilmi ve bu ilmin muhtevâsını incelemek gerekir.

1.3. Kişiyi Âlim Kılan İlim: Yakîn İlmi

Çalışmanın başında İslâm kültüründe ilim kavramının, yöntem ve kaynak açısından farklı disiplinleri ifade edecek genişlikte olduğu ifade edilmişti. Bu bağlamda *yakîn ilminden* söz etmeden önce tasavvufta "ilim" kavramının "mârifet" kavramı ile nasıl ilişkilendirildiğine değinmek yerinde olacaktır. Tasavvuf ehli "bilgiyi, bir rivayetin aktarılmasına veya zihnî çıkarıma dayalı bir hüküm olarak görmekten ziyade 'manevî aydınlanmaya yahut kesinlik tecrübesine (yakîn) yol açan bir nur' şeklinde tanımlar."⁴⁷ Çalışmada odaklanılan *Ķûtu'l-Ķulûb* ve *İhyâu ulûmi'd-dîn* eserleri bağlamında kişiyi gerçek anlamda âlim kılan ilim ile burada tanımlanan mârifet birbiri ile ilişkilidir. Ancak her iki âlimin de "yakîn ilmi" ile tasavvuftaki marifet ifadesinden daha kapsamlı bir ilme işaret ettikleri belirtilmelidir.

⁴¹ Gazzâlî burada dinî konularda akıl yürütmeyi reddeden ve yalnızca nasların zâhirine odaklanan Haşvî alimleri eleştirir. Bu bağlamda vücuttaki apse örneğini vererek bu kimselerin, yaranın dışını temizleyen doktorlar gibi zâhir amellere odaklandıklarını; ahiret âlimlerinin ise kötülüğü kökünden çıkarmak ve onun kaynağını ortadan kaldırmak için bâtını yani kalbi temizlemeye dikkat çektiklerini söyler. Gazzâlî, *İhyâ*, 1/146-147.

⁴² Mekkî, *Ķûtu'l-Ķulûb*, 2/28.

⁴³ Mekkî, *Ķûtu'l-Ķulûb*, 2/30.

⁴⁴ Mekkî, *Ķûtu'l-Ķulûb*, 2/63.

⁴⁵ *Kur'ân-ı Kerîm Meâli*, çev. Halil Altıntaş – Muzaffer Şahin (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2011), Âl-i İmrân 3/187.

⁴⁶ Mekkî, *Ķûtu'l-Ķulûb*, 2/61.

⁴⁷ Kutluer, "İlim", 22/112.

Mekkî kişiye âlim vasfını kazandıran ilim için *yakîn ilmi*, *bâtın ilmi* ve *mârifet ilmi* ifadelerini kullanırken; Gazzâlî, genellikle *ahiret yolu ilmi* ifadesini, bazen de *yakîn ilmi* ve *bâtın ilmi* nitelemelerini kullanır. Her iki müellifin de kişiyi âlim kılan ilim olarak sunduğu bu ilmin muhtevasını ortaya koyabilmek için çalışmanın başında ortaya konan ilim tasniflerine müracaat etmek yerinde olacaktır.

Mekkî, ortaya koyduğu ilimler tasnifinde ilk gruptaki ilimleri (imân ilmi, Kur’ân ilmi, sünnet ve haberlerin ilmi, fetva ve ahkâm ilmi) muteber saymakla birlikte ikinci gruptaki ilimleri (nahiv ve aruz ilmi, fıkhıdaki kıyâs ve cedel ilmi, vd.) selef zamanı olarak ifade ettiği sahâbe ve tâbiûn zamanında olmadıkları, ilimlerin gelişmesi ile ortaya çıkan ilimlerden oldukları sebebiyle tasvip etmemekte ve bu ilimlerle uğraşmayı tavsiye etmemekteydi.⁴⁸ Bu grupta yer alan ilimleri Mekkî’nin bir bakıma bid’at olarak gördüğü söylenebilir. Her ne kadar kendi tasnifinde ismen yer almasa da onun muteber olarak addettiği, ilk gruptaki ilimlerin tamamı, yakîn ilmini elde edebilmek için bir araç mesabesinde. Mekkî’nin yakîn ilmi ile nasıl bir ilmi ifade ettiğini anlayabilmek için onun zâhir ilim-bâtın ilim ayrımını irdelemek yol gösterici olabilir.

Mekkî, anonim olarak kaydettiği “Zâhir ilmi mülk (eşya) alemiyle, bâtın ilmi ise melekût alemiyle ilgilidir.” ifadesini açıklarken zâhir ilmin dünya ilmi olduğunu, çünkü ona dünya işlerinde ihtiyaç duyulduğunu; bâtın ilminin ise ahiret ilmi olup oraya bir azık olduğunu ifade eder.⁴⁹ Ona göre zâhirî ilimlere sahip olan âlimler, haber ve lisan ehli; bâtın ilmine vakıf olan âlimler ise kalp ve müşâhede erbabı kimselerdir.⁵⁰ Bu açıklama, onun yukarıda açıklanan ilimler tasnifinde yer alan ikinci gruptaki ilimlerin (nahiv ve aruz ilmi, fıkhıdaki kıyâs ve cedel ilmi, vd.), zâhirî ilimlerden olduğunu gösterir.

Mekkî’ye göre yakîn ilmi, âriflerin kalplerine tahsis edilmiş bir ilimdir ve faydalı olan ilim de budur. Kişinin Allah katındaki makamı, bu ilimdeki nasibine göre derecelenir.⁵¹ Bu ifadelerin, zâhir ilmin faydalı olmadığını imâ ettiği düşünülebilir. Ancak bu doğru bir yorum olmayacaktır. Çünkü Mekkî, zâhir ilim ile bâtın ilmin birbirinden ayrı düşünülmesinin söz konusu olmadığını, bu ikisinin kalp ile beden gibi, birini diğerinden ayırmanın mümkün olmadığını iki ilim olduğunu söyler.⁵² Her ne kadar o, bu iki ilmi birlikte düşünmek gerektiğini ifade etse de bâtın ilminin zâhir ilminden daha üstün olduğunu ve kişiyi âlim kılan ilmin, bâtın ilmi olduğunu kaydeder.⁵³

Bâtın ilmi, bütünüyle tecrübeye dayalı bir ilimdir. Gazzâlî’nin mükâşefe ilminin aktarılamazlığını ifade ederken söylediği gibi,⁵⁴ bu ilim dahilindeki durumlar,

48 Mekkî, *Kûtü’l-kulûb*, 2/139.

49 Mekkî, *Ğûtu’l-kulûb*, 2/106.

50 Mekkî, *Ğûtu’l-kulûb*, 2/111.

51 Mekkî, *Ğûtu’l-kulûb*, 2/11.

52 Mekkî, *Ğûtu’l-kulûb*, 2/14.

53 Mekkî, *Ğûtu’l-kulûb*, 2/45.

54 Gazzâlî, *İhyâ* 1/13-14.

mahiyetleri gereği anlatılamazlar. Söz gelimi tevekkülün ne ifade ettiği açıklanabilir; ancak bunun nasıl bir hâl olduğu, ancak yaşanılarak anlaşılabilir. Zâhir ilim ise lisana dayalı, mülk alemiyle ilgili maddî ilimlerdir. Mekkî, bu ilme sahip kimseleri “dünya ehli” olarak vasıflandırır; ancak aralarında *ashâbu'l-yemîn*'den olan sâlih kimselerin de bulunduğunu söyler.⁵⁵ Dolayısıyla her zâhir ilim sahibini dünya âlimi olarak nitelenmek doğru olmaz. Sonuç olarak Mekkî, zâhir ilmin karşısında konumlandığı bâtın ilmini üstün görmekle birlikte zâhir ilmini de gereksiz görmemektedir.

Kişiyi âlim kılan ilmin Gazzâlî düşüncesinde “ahiret yolunun ilmi” olarak ifade edildiği belirtilmiş ve bu ilmin kısımları, ilgili tasnifte ortaya konmuştu.⁵⁶ Bâtın ilmi Gazzâlî'nin tasnifinde, kişiyi mükâşefe ilmine taşıyan muâmele ilminin ikinci ve son aşamasını ifade eder. Burada bâtın ilmi, kalbin övülen ve yerilen amellerine dair bilgileri ortaya koyan ilimdir. Daha açık ifadesiyle bu ilim, kişinin hased, riyâ gibi kalp hastalıklarından nasıl kurtulacağı ve kalbini tevekkül, rızâ gibi güzel hallerle nasıl bezeyebileceğinin bilgisini verir. Dolayısıyla Gazzâlî'nin kullandığı anlam bağlamında bâtın ilmi, Mekkî'nin yakîn ilmi yerine kullandığı bâtın ilminden daha dar bir anlama sahip olduğu düşünülebilir. Çünkü Mekkî'nin yakîn ilmi yerine kullandığı bâtın ilmi, Gazzâlî'nin mükâşefe ilmi olarak ifade ettiği mârifetullâh aşamasını da kapsamına alır. İki âlimin “yakîn ilmi” ile kastettikleri ilimler arasında fark olup olmadığı, Gazzâlî'nin bu ilme dair açıklamalarından sonra vuzuha kavuşacaktır.

Ahiret âlimlerinin özelliklerini anlatırken mükâşefe ilminden yakîn ilmi olarak söz etmeyi tercih eden Gazzâlî, yakîn ilmini kuvvetlendirmeye önem vermeyi, ahiret âlimlerinin işaretlerinden biri olarak görür.⁵⁷ “Yakîn ilmi” ifadesiyle ile bâtın ilmini kastettiğini belirtmekle birlikte “yakîn”in ne anlam ifade ettiğinin tam anlaşılmayacağını düşünerek bu terimin farklı ilim sahiplerince hangi anlamlarda kullanıldığını etraflıca tarif eder:

Gazzâlî, yakîn'in iki zümre tarafından birbirinden farklı iki anlamda kullanıldığını söyler. Bunlardan ilki, teorik disiplinlerle uğraşanlar ve kelâmcıların yakîne yükledikleri anlamdır. Bu anlam, kendisinden şüphe duyulmayan ve burhan yoluyla elde edilen hakikî marifeti ifade eder.⁵⁸ Onlar, kendisinde şüphe olmayan her ilmi *yakîn* olarak isimlendirirler.⁵⁹ İkinci anlam fakihlerin, mutasavvıfların ve çoğu âlimin yakîn için kullandıkları anlamdır. Onlar, nefsin, bir şeyi tasdik etmeye meyletmesini ve bu tasdik durumunun, diğer ihtimalleri bertaraf ederek kalpte üstün gelmesini *yakîn* olarak isimlendirirler.⁶⁰

Gazzâlî “yakîn”in farklı disiplinler tarafından nasıl anlaşıldığını ortaya koyduktan sonra kendisinin kullandığı anlamıyla yakîn sahibi olabilmenin yolunu da anlatır. Ona göre yakîn ilmini [*ilmu'l-bâtın*] elde etmek isteyen kimse *mücâhede* ve

55 Mekkî, *Kûtu'l-kulûb*, 2/32.

56 Gazzâlî, *İhyâ* 1/75-79.

57 Gazzâlî, *İhyâ* 1/268.

58 Gazzâlî, *İhyâ* 1/271.

59 Gazzâlî, *İhyâ* 1/272-273.

60 Gazzâlî, *İhyâ* 1/273.

murâkabe ile uğraşmalıdır. Gazzâlî bu uğraşa önem vermeyi de ahiret âlimlerinin alâmetlerinden biri olarak kaydeder ve kişiyi mârifetullâha ulaştıran şeyin, *kalp murâkabesi* ve *mücâhede* olduğunu ifade eder.⁶¹ Gazzâlî'nin yakîn ile kastettiği anlam üzerine düşünüldüğünde onun yakîn ile yalnızca mükâşefe ilmine işaret etmediği; mükâşefe ilmi ile birlikte onun ilim tasnifinde "bâtın ilmi" olarak geçen "kalbin amellerinin ilmi"ni de kapsayan bir ilmi ifade ettiği söylenebilir. Çünkü yakîni elde etme yolu olarak sunduğu *kalp murâkabesi* ve *mücâhede*, kalbi, kötü hallerden temizleyip onu, güzel amellerle süslemek için kullanılan yöntemlerdir. Sonuç olarak Mekkî'nin bazen "bâtın ilmi" ifadesi ile kullandığı "yakîn ilmi" ile Gazzâlî'nin ifade ettiği yakîn ilminin aynı ilmî ve tecrübî duruma işaret ettiği söylenebilir. Bu ilim, hem kalbe ait amellerin ilmini hem de mârifetullâhı ifade edecek geniştir.

1.4. Zâhir İlim Sahiplerinin Hakikî Anlamda Âlim Sayılmamasının Sebepleri

Îhyâ'da zâhirî ilim sahiplerinin neden hakikî anlamda âlim sayılmadığı sorusu kayda değer bir sorudur. Zira ilim, özellikle *Îhyâ*'nın ilk kitabında, haddizâtında değerli bir uğraş olarak sunulur. Ancak detaya inildiğinde ilim uğraşında esas olanın, kişinin kalbinin hallerini düzeltmesi ve bu sayede Allah ile yakınlık kurarak mârifetullâha erişmesi olduğu anlaşılır. Bu sebeple her iki eserde de yalnızca zâhir ilimlerle uğraşıp kalbin halleri ile ilgili ilimleri ihmal eden kimse, gerçek âlim olarak görülmez. Bunun sebebi, bu uğraşın, tek başına Allah'a yakınlık kurmayı temin edememesi, dolayısıyla ahiret hayatına fayda sağlamamasıdır.⁶² Mekkî'nin bu konuyla ilgili bildirdiği rivayet ve buna yönelik yorumu, meseleyi daha anlaşılır kılabılır:

Sehl [Ebû Muhammed Sehl b. Abdillâh et-Tüsterî (ö. 283/896)] demiştir ki: 'Âlimler üç kısımdır: Allah Teâlâ'yı bilen/mârifet sahibi âlimler, Allah Teâlâ için âlim olanlar ve Allah Teâlâ'nın hükmünü bilen âlimler.'⁶³

Mekkî, ilgili rivayette Sehl et-Tüsterî'nin, "Allah Teâlâ'yı bilen âlim" ile "yakîn ehli arifi", "Allah için âlim olan" ile "ihlas, hâl ve muâmele ilmîni bileni", "Allah'ın hükmünü bilen âlim" ile de "helal ve haramı tafsilatıyla bilen kimseleri" kastettiğini belirtir.⁶⁴ Mekkî, üçüncü grupta sayılan yalnızca fıkıh ilmiyle meşgul olan kimseleri gerçek âlimler olarak görmez. Çünkü kişilerin fıkıh ilmini genellikle dünyalık elde etmek, yöneticilere yakın olmak ve insanlar arasında şöhret sahibi olmak için tahsil ettiklerini düşünür. Ayrıca tek başına tahsil edildiğinde bu ilmin, meşrû olmakla birlikte dinen kerih görülen uygulamalara kapı aralayabileceğini düşünür.⁶⁵ Mekkî'nin bu husustaki ifadeleri, "fıkıh" gibi zâhirî ilimleri, Allah rızâsı dışında başka bir maksatla tahsil etmektense câhil kalmanın, daha evlâ olduğunu anlatır. Buradan hareketle diyebiliriz ki zâhir ilimler, gerekli olmakla birlikte tek başına tahsil

⁶¹ Gazzâlî, *Îhyâ*, 1/264.

⁶² Söz gelimi Mekkî, Süfyan es-Sevrî'nin, zâhir ilim ehli için şöyle dediğini kaydeder: "Bu ilmi (zâhir ilim) öğrenmek, ahiret azığından değildir." Bk. Mekkî, *Îhyâ*, 2/30.

⁶³ Mekkî, *Îhyâ*, 2/50.

⁶⁴ Mekkî, *Îhyâ*, 2/50.

⁶⁵ Mekkî, *Îhyâ*, 2/51.

edildiğinde kişiyi verâdan uzaklaştırma gibi tehlikelere sebep olabileceği gerekçesiyle Mekkî tarafından temkinli yaklaşılan ilimlerdir.

Zâhir ilim meselesinin *İhyâ*'da nasıl ele alındığına bakıldığında da benzer yorumlara rastlanır. Gazzâlî'nin ahiret yolu ilmi tasnifinde ibadetlerin zâhir ilim kapsamına girdiği kaydedilmişti. Bu bağlamda öncelikle şu ifade edilmelidir ki Gazzâlî, fıkıh ve kelâm gibi ilimleri, kişinin manevî gelişim sürecinde (sülûk) farklı makamlardan geçerken gerekli olan birer "alet ilmi" olarak görür. Bu ilimler, bizâtihi kendileri için değil, *ma'rifetullâha* erişmeye vâsıta olmaları için istenir. Hâlbuki *ma'rifetullâh* ilmi, bizzat kendisi için istenen bir ilimdir. O bir alet ilmi değil, sülûk yolunun ilmidir ki bu, kişiyi Allah'a ulaştıran yolun bilgisinin kendisidir. Bundan dolayı da diğer ilimler arasında bir üstünlüğe sahiptir. Gazzâlî bu ilmin üç derece olduğunu, önce Allah'ın fiillerinin bilindiğini, fiillerin bilgisinden sıfatların bilgisine geçildiğini, sıfatlardan ise zâtın bilgisine geçildiğini ifade eder. Ona göre bunların en üst derecesi zâtın bilgisidir ve çoğu zihin bu bilgiyi kaldıramaz.⁶⁶

Gazzâlî, zâhirî ilimlerin bir yönüyle kişiyi *ma'rifetullâha* yaklaştıracığını kabul eder. Ancak bu, o ilme hangi bakış açısıyla yaklaşıldığı ile ilgilidir. Söz gelimi anatomi ilmini Allah'ın insanı hayrete düşüren işlerini anlamak maksadıyla okuyanlar, bu ilim sayesinde Allah'ın kudret, âlim ve rahîm sıfatlarını öğrenir. Çünkü Allah, sonsuz kudretiyle insanın yaşamını sürmesi için gereken her şeyi yerli yerinde bilerek yaratmış ve sonsuz merhametiyle yalnızca ihtiyacı olan organları değil, estetik açıdan onu güzel kılacak saç, yüz şekli gibi güzellikleri de ondan esirgememiştir. Gazzâlî bu yönüyle anatomi ilmini değerli bir ilim olarak görür.⁶⁷ Gazzâlî'nin zâhirî bir ilim olan anatomi ilmini değerli bir ilim olarak değerlendirmesini, onun ilimlerin yüceliğini tespit için verdiği bir ölçü olarak okuduğumuzda, çoğu ilmin, o ilme bakış açısına bağlı olarak kişinin *ma'rifetullâha* erişmesine vesile olabileceği söylenebilir.

İhyâ'nın kibir ve gurur bahsinde dört aldanmış zümre anlatılırken, en başa ilim erbabının koyulması,⁶⁸ yalnızca zâhir ilimlerle meşgul olmanın kişiyi neden âlim kılmadığı noktasında fikir sunabilir. Gazzâlî, ilim erbabının fetva ile meşgul olurken Kur'ân ve sünneti terk etmesini, ahlak ilmini öğrenmemesini ve kişiyi takva sahibi kılan Allah'ın azâmet ve celâlini bildiren ilmi terk etmesini, ilim sahiplerinin gurur ve aldanmaları olarak anlatır. Çünkü bu tutum içinde olan âlim, kendisi için daha önemli olan ilimleri terk etmiştir.⁶⁹ Gazzâlî burada yalnız fıkıh ilmi ile meşgul olmanın kişiyi gerçek anlamda âlim kılmadığını şu açıklayıcı teşbihle ortaya koyar:

O ilimden (fıkıh) maksat, muâmele şartlarına göre mal ve bedeni korumaktır. Servet, Allah yolunda bir alet, beden ise binektir. Mühim olan ilim, sülûk yolunu (manevî gelişim süreci) bilmek ve yerilen sıfatlar olan kalbin kötülüklerinden uzaklaşmaktır. Ki bu sıfatlar kul ile Allah arasında bir perdedir. (...) Fıkıh ilmiyle yetinenin misali, hac yoluna çıkmaya niyetlenenin su tulumları ve ayakkabı tamirini öğrenmekle

⁶⁶ Gazzâlî, *Cevâhir*, 24.

⁶⁷ Gazzâlî, *Kimyâ*, 1/56-57.

⁶⁸ Gazzâlî, *İhyâ*, 6/503.

⁶⁹ Gazzâlî, *İhyâ*, 6/654.

yetinmesine benzer. Susuz ve ayakkabısız haccın yapılamayacağından şüphe yoktur. Fakat yalnız bunlarla meşgul olan hac yapmış sayılmaz.⁷⁰

Gazzâlî'nin yukarıda verdiği örnekteki vurgu açıktır. Tenkit edilen mesele, fıkıh gibi zâhirî ilimlerin tahsil edilmesi değil, bunlarla yetinilmesidir. Zira bu ilimler kişinin dinî bilgisini arttıran, gerekli ilimlerdir. Ancak yalnızca bu ilimlerle yetinildiğinde ilim tahsilinin asıl gayesi olan mârifetullâha erişmek mümkün olmamaktadır. Bunun için zâhirî ilimlerle birlikte *murâkabe* ve *mücâhedeye* devam ederek kalbin hallerini güzelleştirmek gerekir.

2. Kişiyi Âlim Kılan Ameller/Eylemler

Kişiyi hakikî anlamda âlim kılan ilmin *yakîn ilmi* olduğu ve bu ilmin gayesinin de *mârifetullâha* erişmek olduğu ifade edildiğine göre meselenin amel/eylem boyutuna geçilebilir: *Kişi ne tür eylemlerde bulunmalıdır ki yakîn ilmini elde edebilsin?* Bu sorunun hem Mekkî hem de Gazzâlî düşüncesindeki cevabı, en yalın ifadesiyle selefî tutum ve davranışlarını örnek alarak eylemde bulunmaktır. Gazzâlî, zamanında Hakk'a en yakın olan kimsenin, sahâbelere en çok benzeyen, selefî yolunu en iyi bilen ve dinî hükümlerde onlara uyan kimse olduğunu ifade eder.⁷¹ Benzer şekilde Mekkî, en âlim kimsenin, selefî gidişâtını, selefî yollarını, (faydalı) ilmin hangi ilim, hakikî âlimin ve sâdık talebenin kim olduğunu en iyi bilen kimse olduğunu söyler. Ona göre insanların ilim sahibi olduğunu düşündüğü herkesi âlim sayması da selefî yeterince tanımamalarından kaynaklanır.⁷²

Mekkî'nin taklit ve takip edilmeye değer gördüğü selef âlimlerinin tutum ve davranışlarını incelemek, hangi eylemlerin kişiyi âlim kıldığını anlayabilmek için yol gösterici olabilir. Mekkî selef âlimleri olarak nitelediği -kendisinden önceki devirlerde yaşamış- ehil kimselerin bir araya gelip müzâkere ettikleri, fakat kendisinin zamanında gündemden çıkmış olan ilimlerden bahseder: İhlâsı ve kalbin güzel hallerini bozan şeyleri bilmek, nefsin şehvetleri gizlemesi ve açığa çıkarması arasındaki farklı tutumları tanımak, ilâhî ahlak ile ahlaklanmak, Allah'ın sıfatlarının manalarını ve onun zâtî tecellilerini keşfini bilmek gibi konuları inceleyen ilimler bunlardan bazılarıdır.⁷³ Mekkî'nin burada işaret ettiği tutum ve davranışları, yine onun ifadeleriyle daha yalın şekilde ifade etmek gerekirse ona göre Allah Teâlâ'yı bilen mârifetullâh sahibi bir âlime, ahiret âlimlerinin alâmeti olan şu beş şey gereklidir: Haşyet, huşû, tevâzu, güzel ahlak, zühd.⁷⁴ Mekkî burada "zühd" ile dünyadan gönlü çekmeyi kastettiğini belirtir.⁷⁵ Aynı ifadeyi Gazzâlî anonim olarak şöyle paylaşır: "Denildi ki: 'Ahiret âlimlerinin alâmetlerinden olan beş ahlak Kuran-ı

⁷⁰ Gazzâlî, *İhyâ*, 6/654-655.

⁷¹ Gazzâlî, *İhyâ* 1/294.

⁷² Mekkî, *Ûtu'l-kuûb*, 2/120.

⁷³ Mekkî, *Ûtu'l-kuûb*, 2/124-125.

⁷⁴ Mekkî, *Ûtu'l-kuûb*, 2/69.

⁷⁵ Mekkî, *Ûtu'l-kuûb*, 2/78.

Kerim'in beş ayetinden⁷⁶ alınmıştır. Onlar da: Korku [*haşyet*], huşû, tevâzu, güzel ahlak ve dünyayı ahirete tercih etmek anlamında gelen zühhtür."⁷⁷

Îhyâ'da ahiret âlimlerinin alâmetleri olarak ifade edilen kişiyi âlim kılan eylemler büyük ölçüde benzerdir. Bununla birlikte yalnızca *Îhyâ*'da yer verilen bazı eylemler de söz konusudur. Bu eylemleri ayrıntılarıyla incelemek "selefin yolunu takip etmek"le hangi davranışların kastedildiğini anlamada yardımcı olacaktır.

2.1. İlim ile Dünyalık İstememek

Tahsil edilen ilim karşılığında geçici olan dünya hayatı için bir menfaat talebinde bulunmamak hem Mekkî hem de Gazzâlî tarafından ilk sırada sayılan ahiret âlimi alâmetidir. "İlim ile dünyalık istememe"nin ilk sırada sayılması ve bunun tersine davranan âlimlerin kınanmasında, ilmi dünyalık menfaat teminine aracı kılmanın, ilmin yanlış şekilde kullanılmasına kapı aralayacak bir davranış olmasının rolü olduğu düşünülebilir. Çünkü ilim karşılığında dünyalık istemek, ilmi siyasete, maddiyâta ya da şöhret sahibi olmaya âlet etmek anlamına gelir.

Mekkî, mârifet ve yakîn ehli olan kimsenin, ilmiyle dünyalık talebinde bulunmayan ve ilmi ile dünyalık elde etmek isteyen âlimleri kınayarak onların meclislerini terk eden kimseler olduğunu söyler.⁷⁸ Özellikle fıkıh, kelâm gibi zâhirî ilimleri dünyalık elde etmek için tahsil eden âlimleri sıklıkla tenkit eder.⁷⁹

Gazzâlî, sahip olduğu ilim ile dünyalık talebinde bulunmamayı ahiret âlimlerinin öncelikli özelliği olarak sayar⁸⁰ ve âlimleri dünyayla irtibatları anlamında üçe ayırır: Birinci gruptaki âlimler aşikâr olarak dünyalık isteyip bunu kabul eden kimselerdir. Bunlar, hem kendilerini hem de başkalarını helâk ederler. İkinci gruptaki âlimler, hem zâhir hem de bâtınlarıyla insanları Allah yoluna davet ederler. Bu kimseler hem kendilerini hem de başkalarını kurtarırlar. Üçüncü gruptaki âlimler ise görünüşte dünyayı terk edip insanları ahirete davet ederler; fakat asıl gâyeleri halk nazarında kabul görerek şöhret elde etmektir. Bunlar kendilerini helâk eder, fakat başkalarını kurtarırlar.⁸¹ Gazzâlî ahiret âlimlerinin bir özelliği olarak ilmi ile dünyalık istememeyi o kadar önemser ki bu durumun aksine davranan kimseyi kusurlu olan cahillerden aşağı görür. Çünkü ona göre isyankâr olan avam, kusurunu bilir ve tövbe eder. Halbuki kendisini âlim sanan câhil, din yolundan ayrılıp dünyaya meyleder ve tövbe etmeden olduğu hal üzere ölür.⁸²

Gazzâlî, dünyalık taleplerde bulunmamanın âlimlikte ne kadar önemli olduğuna vurgu yapar; fakat bunu ahiret âlimleri arasına girmek için yeterli görmez. Zira ona

⁷⁶ Fâtır, 35/28; Âl-i İmrân, 3/199; eş-Şuarâ, 26/215; Âl-i İmrân, 3/159; el-Kasas, 28/80.

⁷⁷ Gazzâlî, *İhyâ* 1/284.

⁷⁸ Mekkî, *Kûtu'l-kulûb*, 2/26.

⁷⁹ Mekkî, *Kûtu'l-kulûb*, 2/30.

⁸⁰ Gazzâlî, *İhyâ* 1/223.

⁸¹ Gazzâlî, *İhyâ* 1/179-180.

⁸² Gazzâlî, *İhyâ* 1/303.

göre makam-mevki talebi, bir âlim için dünyalık taleplerden daha tehlikelidir.⁸³ *İhyâ*'nın farklı bölümlerinde çokça vurgulanan bu tehlikenin en önemli nedeninin, makam-mevki talebinde bulunan bir kişinin benliğindeki rablik sıfatının bu taleple ortaya çıkabileceği ve daha ileri aşamada kişiyi şirke kadar götürebileceği düşüncesi olduğu söylenebilir.

2.2. Tahsil Edilen İlim ile Âmil Olmak

Kişinin sahip olduğu ilmin, eylemlerinde açıkça görülmesi gerektiği fikri, hem Mekkî hem de Gazzâlî düşüncesinde vurgulanan bir husustur. Basit bir örnekle ifade etmek gerekirse bu, dürüstlüğü bir erdem olduğunu bilen kimsenin aynı zamanda dürüst davranması gerektiği düşüncesini ifade eder.

Mekkî'nin Serî es-Sakatî'den [Ebü'l-Hasen Serî b. el-Mugallis es-Sakatî (ö. 251/865)] naklen paylaştığı, Gazzâlî'nin de *İhyâ*'da aynı bağlamda yer verdiği bir anektotta, ilim-amel ilişkisinde amelin, ilmi koruma anlamına geldiği ifade edilir. Rivayete göre zâhirî ilimleri öğrenmek için gece-gündüz gayret sarfeden bir kişi, birden ilim öğrenmeyi bırakarak sürekli ibadetle meşgul olmaya başlar. Bu davranışının sebebi kendisine sorulduğunda ise rüyasına giren bir zat ile arasında geçen konuşmayı anlatır: "(Rüyama giren zât) bana 'Ameli terk ederek ilmi daha ne zamana kadar zâyi edeceksin? Allah seni zâyi etsin!' dedi. Ben: 'İlmi korumaya çalışıyorum.' dedim. O zat da 'İlmin korunması, onunla amel etmektir.' dedi. Bunun üzerine ben de ilim talebini bırakıp öğrendiklerimle amele yöneldim."⁸⁴ Bu anlatıda vurgulanan, ilmi sağlamlaştırmanın ve onun devamlılığını sağlamanın amel ile mümkün olabileceğidir.

İlim-amel ilişkisi, *İhyâ*'nın da en temel meselelerindendir. *Kitâbu't-tevhîd ve't-tevekkül*'de ilmin asıl, amelin ise meyve yani beklenen netice olduğu ifade edilirken;⁸⁵ *Kitâbu'n-niyet ve'l-ihlâs*'ta ilmin amelin aslı ve şartı olduğu için amelden önce geldiği, amelin ise ilmin meyvesi ve dalı olduğu için ilme tâbi olduğu kaydedilir.⁸⁶ Bu ifadelerde ilmin, amelin şartı, amelin ise ilmin dalı yahut meyvesi olması, amelin, ilme bağlı olarak meydana gelmesi sebebiyledir.

Gazzâlî, bildiği ile amel etmeyen âlimi, ilaçları kullanmak yerine onları yan yana dizen hastaya ya da bulamadığı halde lezzetli yemeklerin isimlerini sayan aç kişiye benzettir.⁸⁷ Çünkü amel, ilmi anlamlı ve görünür kıldır. Eyleme dökülmeyen ilme sahip olmanın bir değeri yoktur. Buradaki ilimle muâmele ilminin kastedildiği de ifade edilmelidir. Zira mükâşefe ilmi, eylemi söz konusu olmayan tecrübî bir ilimdir.

Gazzâlî, ilim-amel ilişkisi bağlamında, kişinin söylemi ile eyleminin de birbiri ile uyumlu olması gerektiğine dikkat geçer. Buna göre ahiret âlimlerinin sözleri ile

⁸³ Gazzâlî, *İhyâ* 1/226.

⁸⁴ Mekkî, *Kûtu'l-kulûb*, 2/23-24; Gazzâlî, *İhyâ* 1/239.

⁸⁵ Gazzâlî, *İhyâ* 8/201.

⁸⁶ Gazzâlî, *İhyâ* 9/20.

⁸⁷ Gazzâlî, *İhyâ* 1/239-240.

eylemleri arasında bir tenâkuz yoktur ve onlar kendilerinin uygulamadığı bir şeyi başkasına buyurmazlar.⁸⁸

2.3. Faydalı İlim Sahibi Olmak

Mekkî'ye göre bir kimsenin âlim olarak nitelenebilmesi için onun sahip olduğu ilmin, faydalı ilimlerden olması gerekir. Mekkî Hz. Peygamber'in "Allah'ım, fayda vermeyen ilimden sana sığınırım."⁸⁹ hadisini yorumlarken ilim sahibi kimselerin "âlim" olarak anıldığını; fakat Hz. Peygamber'in ilim sahibi olmakla ilgili şerh koyarak faydalı ilim sahibi olmayı teşvik ettiğini ifade eder. Mekkî burada "faydasız ilim" ile kastedilenin, sahibine ahirette fayda vermeyen ve Allah'a yakınlık kurmayı sağlamayan fuzûlî ilim olduğunu belirtir. Ona göre faydalı, faziletli ve teşvik edilen ilim ise sahibini amele sevk eden ilimdir.⁹⁰

Gazzâlî de ahirette faydalı olacak ilim sahibi olmayı ahiret âlimlerinin niteliklerinden biri olarak kaydeder ve amele yönlendiren ilimden yüz çevirerek, tartışma [*cidâl*] ile meşgul olanları, çok hasta bir kimsenin, sınırlı vakitte bulunduğu bir hekime kendi hastalığını değil tıbbın inceliklerini sormasına benzetir.⁹¹ Bu bağlamda Allah'ın peygamberleri vasıtasıyla bildirdiği ilimleri ihmal ederek, servet ve mevki kazanmak için uğraşan dünya âlimlerini eleştirir.⁹²

2.4. Yöneticilerle Yakınlık Kurmamak

Mekkî'nin bâtın ilmi ile meşgul olanları yüceltip zâhir ilimle uğraşanları çoğunlukla dünya ehli olarak nitelemesinin en önemli sebebi, bu kimselerin genellikle yöneticilerle irtibatlı olmasıdır. Ona göre gerçek bir âlim, yöneticilerle yakın ilişki kurmaktan sakınır. Bu minvalde yöneticilerle yakınlık kuran fakihlerin durumunu örnek verir:

Allah'a yakın kimseler, bir kimsenin fikhî hükümlerle ilgili ilimleri bilip onlara göre hareket etmesini gerçek ilim ile amel etmek olarak görmüyorlardı. Mesela, bir kimse, İslâm hukukunu öğrense ve insanlar arasında hüküm verse yahut mal edinin zekat ve alışverişlerin ilmini bilerek alım-satım yapsa, (...) bu sayede ilmiyle amel etme sıfatını ve faziletini elde ettiğini hiç kimse söylememiştir. Bilakis sırf bu ilimlerle uğraşmayı kötüleyen pek çok haber nakledilmiştir. Bu tür ilim sahipleri (genelde) dünyaya rağbet ve mal toplama hırsı ile sıfatlanmışlar, yöneticilerle iç içe olup onların lehine çalışmışlar, böylece huşû ve zühd sahibi âlim olma sıfatını kaybetmişlerdir.⁹³

Gazzâlî de yöneticilerden uzak olmayı ahiret âlimlerinin alâmetlerinden biri olarak sayar. Bununla birlikte bu husustaki cümleleri Mekkî'ye göre daha ihtiyatlıdır. Onun ifadesine göre âlimler, yöneticilerden uzak olmaya bir yol bulabildikleri sürece onlardan uzak durmalı; hatta yöneticiler onlarla yakınlık kurmaya çalıştıklarında da onlardan uzaklaşmalıdır.⁹⁴ Gazzâlî'nin bu ihtiyatlı ifadelerinde -kendi yaşam

⁸⁸ Gazzâlî, İhyâ 1/233.

⁸⁹ Müslim, "Zikr", 73; Ebû Dâvud, "Vitr", 32; Tirmizî, "Deavât", 68.

⁹⁰ Mekkî, Kûtu'l-kuşûb, 2/18.

⁹¹ Gazzâlî, İhyâ 1/240.

⁹² Gazzâlî, İhyâ 1/243.

⁹³ Mekkî, Kûtu'l-kuşûb, 2/45.

⁹⁴ Gazzâlî, İhyâ 1/250.

öyküsünde de olduğu gibi- ilim sahibi olanların, siyasetten bütünüyle uzak durmalarının pratikte çok mümkün olamamasının etkisi olabilir.

Gazzâlî, yöneticilerle irtibatlı olan âlimlerin durumunu anlatırken bu türden bir ilişkinin sebep olacağı kötülöklere örnekler verir.⁹⁵ Onun buradaki ifadeleri, yöneticilerle ilişki içinde olan âlimlerin, ilk nesil sahâbe ve onlardan sonra gelenlerden farklı olarak meşgul oldukları ilimlerin hakikatleriyle ilgilenmek yerine, yöneticilerin beklentilerini karşılama gayretine girmek gibi bir tehlike içinde olduklarına işaret eder. Zira yöneticilerle kurdukları bu türden bir ilişki de onların, ilimlerinin gereklerini değil, ilimlerinin kendilerine sağlayacağı menfaati ön plana çıkarır ki bu da bir ilmin, bilen kişiyi âlim kılmasının önündeki engellerdendir.

2.5. Susmayı Konuşmaya Tercih Etmek

Mekkî'nin âlimlerle ilgili en yoğun vurgusu, bu kimselerin fetva vermekten kaçınmaları ve mümkün olduğunca susmayı tercih etmeleridir. O, mârifet ehlinin zâhir ilim sahibinden farkını anlatırken mârifet ehlinin, kendilerine bir mesele sorulduğunda her soruya cevap vermediklerini; bazen cevap verip bazen de sessiz kalmayı tercih ettiklerini kaydeder.⁹⁶ Ona göre fetva vermek, kişiye sorumluluk yüklemesi sebebiyle mârifet ehli tarafından tercih edilmeyen bir durumdur. Mekkî bu hususta seleften bir âlimin şöyle dediğini kaydeder: "Onların fetva vermeye en hevesli olanları, ilmi en az olanları idi. Ondan en çok sakınanları ve geri duranları da verâ ve takvada en ileri bulunanları idi."⁹⁷

Gazzâlî de konuşmanın zorunlu olmadığı durumda susmayı, ilim sahiplerinin bir özelliği olarak zikreder.⁹⁸ Bununla birlikte o, âlimin hangi durumda susup hangi durumda konuşması gerektiğini Mekkî'ye göre daha ayrıntılı ve açık şekilde ifade eder. Gazzâlî'ye göre âlim kimse fetva vermekte aceleci davranmamalıdır. Eğer sorulan soru, Kur'ân, hadis, icmâ ya da kıyâsta cevabı bulunabilen bir soru ise fetvası verilir. Ancak böyle bir durum söz konusu değilse ve soru, kendisinin de şüphe ettiği bir hususta ise cevabı bilmediğini ifade etmelidir. Soru, içtihat ve tahminle bildiğini düşündüğü bir soru ise -ihtiyâten- cevabı daha iyi bilen birine havale etmelidir. Çünkü içtihat tehlikesini yüklenmek büyük sorumluluktur.⁹⁹

2.6. İhyâ'da Kaydedilen Kişiyi Âlim Kılan Diğer Özellikler

Ahret âlimlerinin vasıflarının İhyâ'da *Ķûtu'l-Ķulûb*'e göre daha ayrıntılı şekilde tasvir edildiği ve bunda İhyâ'nın hacimli bir kitap olmasının da payı olduğu ifade edilmişti. Dolayısıyla bu eserde *Ķûtu'l-Ķulûb*'te ifade edilmeyen özellikler de kaydedilir. Bunlardan ilki, israftan kaçınma meselesidir. Gazzâlî, ahret âlimlerinin yeme, içme, giyinme, barınma ve ev eşyası anlamında israftan kaçındıklarını ve bu hususlarda seleflerine benzemeye çalışarak az ile yetinmeye yöneldiklerini ifade

⁹⁵ Gazzâlî, İhyâ 1/250-251.

⁹⁶ Mekkî, Ķûtu'l-Ķulûb, 2/19.

⁹⁷ Mekkî, Ķûtu'l-Ķulûb, 2/21.

⁹⁸ Gazzâlî, İhyâ 1/262.

⁹⁹ Gazzâlî, İhyâ 1/256-257.

eder.¹⁰⁰ Bu kimselerin halk nazarında örnek alınan kimseler olması, onların gerek aslı ihtiyaçlar gerekse zarurî olmayan ihtiyaçlarda israftan uzak olmayı teşvik eden bu davranışlarının önemini arttırmaktadır.

*İhyâ'*da kaydedilen ahiret âlimlerine ait olan bir diğer vasıf, onların dünyalık zevklerden uzak durmak gayesi ile süsten kaçınmalarıdır. Gazzâlî, aslında mübâh ölçüde süslenmenin haram olmadığını, fakat süslenme ile meşgul olmanın zamanla tabiat haline gelebileceğini kaydeder. Gazzâlî burada kişinin dünyayla irtibatını kuvvetlendiren bağlardan uzak durması gerektiğini vurgular.¹⁰¹

Gazzâlî'nin ahiret âlimlerinin vasıfları arasında saydığı bir diğer husus, şöhretten uzak olmaktır. Bu vasıf, kaydedilen özellikler arasında âlimler için belki de en mühim olan özelliştir. Çünkü Gazzâlî, toplumda her grubun daha meyyâl olduğu ayrı bir günah olduğunu ve -bu günah her ne ise- ilgili grubun ondan kendisini korumaya çalışması gerektiğini vurgular. Bu bağlamda âlim zümresi için tehlikeli olan, tedrîs ya da vaâz vermek suretiyle kendini ilmiyle görünür kılmak ve bununla şöhret kazanmayı istemektir.¹⁰²

İnsana kulluğunu ve acziyetini unutturan sıfatlardan biri olan kibir, Gazzâlî'nin ahiret âlimlerinin vasıfları bağlamında geniş yer ayırdığı bir rezilettir. Gazzâlî'ye göre gerçek ilim, kişinin kendisini ve Rabbini bilerek son nefes tehlikesinden korkması ve ilmin tehlikelerini idrâk etmesidir.¹⁰³ Gazzâlî burada ilim ile kibir arasındaki ilişkiye atıfta bulunarak okuyucuyu *İhyâ'*nın kibir kitabına yönlendirir. Bu kitapta âlimin kibrine özel bahis ayrılır. Çünkü âlim olmanın en büyük tehlikelerinden biri, sahip olunan ilimle kibirlenerek o ilimle kazanılan rütbeyi kaybetmektir.

SONUÇ

Kime "âlim" denileceği, bir âlimin ilgi alanları, düşünce yapısı ve ilimle meşgul olma gayesi gibi temel sorulara cevap verilmeksizin anlaşılabilir. Klasik dönem İslâm düşüncesinde bir ilimle meşgul olmanın nihâî gayesi, bu ilmin tasavvuf, felsefe, kelâm ya da bir başka disiplin olması fark etmeksizin ortak bir tasavvur olarak ilim tahsil eden kimseyi Allah'a yaklaştırmak olarak tarif edilebilir. Ancak bu ortak tasavvur, sözünü ettiğimiz disiplinlerin gaye açısından birbirlerine benzemelerine rağmen aynı ilim anlayışına sahip oldukları ve dolayısıyla gerçek âlimin kim olduğuyla ilgili uzlaştıkları anlamına gelmez. Bu bağlamda *Ķûtu'l-Ķulûb* ve *İhyâ'*da ortaya konan âlim tasviri, bu eserlerin dönemlerindeki âlimle ilgili yaygın kanaati yansıtmamaktadır.

İhyâ', döneminin ilim ve âlim anlayışına karşı çıkararak bunlara meydan okuyan ve sahih bir ilim anlayışına dönmenin nasıl mümkün olabileceğinin teorik ve pratik boyutunu ortaya koyan kapsamlı bir eserdir. Eserdeki, dönemin ilim ve âlim anlayışının reddi fikrinin kökleri *Ķûtu'l-Ķulûb*'a uzanır. Mekkî, *selef* olarak tâbir ettiği

¹⁰⁰ Gazzâlî, *İhyâ* 1/244.

¹⁰¹ Gazzâlî, *İhyâ* 1/248.

¹⁰² Gazzâlî, *İhyâ* 9/259.

¹⁰³ Gazzâlî, *İhyâ* 6/515-516.

kendilerinden önceki âlimlerin hâllerinden ve önem verdikleri ilimlerden uzaklaşmayı, ilim anlayışındaki mevcut sorunların asıl kaynağı olarak görür. Bu çalışmada *Ķûtu'l-Ķulûb* ve *İhyâ*'da hangi ilim sayesinde âlim olunabileceği ve hakikî anlamda âlim olan kimsenin vasıfları, bu arka plan üzerinden incelenmiştir.

Gazzâlî'nin mükâşefe ilmi ve muâmele ilmi olarak tasnif ettiği ahiret yolu ilmi ile Mekkî'nin yakîn ilmi olarak ifade ettiği ilim, kişiyi Allah'a yaklaştıran, ona ahirette fayda sağlayan ve onu âlim kılan yegâne ilimdir. Gerek *Ķûtu'l-Ķulûb* gerekse *İhyâ*'da, yalnızca zâhir ilimlerle uğraşan kimseler, hakikî anlamda âlim olarak görülmezler. Bunun sebebi, bu ilimlerin kişiyi mârifetullâha erİştirememesidir. Çünkü ilim uğraşında esas olan, kişinin kalbinin kötü hallerini düzeltmesi, onu güzel hallerle bezemesi ve bu sayede Allah ile yakınlık kurarak mârifetullâha erişmesidir. Halbuki zâhir ilimler bu yolun bilgisini belli yönleriyle verseler de Allah ile kul arasındaki bu irtibatı sağlamadıkları için ahiret hayatı için fayda sağlamazlar.

Zâhir ilim-bâtın ilim ayrımında şu noktaya dikkat çekmek gerekir: *İhyâ*'da ortaya konan ahiret yolu ilmi, aslında zâhir ilim olarak sayılan fıkıh, kelâm gibi dinî ilimleri de kapsamına alan bir ilimdir. *İhyâ*'daki ahiret yolu ilmi tasnifinde muâmele ilminin ilk basamağı, bedeninin amellerinin ilmini ifade eden zâhir ilimdir. Bu ilim bilinmeden ve uygulanmadan kalbin amellerini konu edinen bâtın ilim aşamasına geçilemez. Bu bağlamda *İhyâ*'nın vurgusu, zâhir ilimlerle yetinmeyip onları bir basamak olarak kullanarak bâtın ilme sahip olmak ve bu sayede mârifetullâha erişmektir. Benzer şekilde *Ķûtu'l-Ķulûb*'te vurgulanan, zâhir ilmi ile bâtın ilmi birbirinden ayırmanın imkânsız olduğu; ancak bâtın ilminin zâhir ilminden üstün olduğudur.

KAYNAKÇA

- Demirli, Ekrem. "Gazzâlî ve Tasavvuf". *Gazzâlî Konuşmaları*. Ed. M. Cüneyt Kaya. 253-291. İstanbul: Küre Yayınları, 2012.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid. *Bidâyetü'l-hidâye*. Thk. Muhammed Haccâr. Beyrut: Dâru'l-beşâiri'l-İslâmiyye, 1410/1990.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid. *Cevâhiru'l-Ķur'ân ve dureruhu*. Thk. İhyâi't-türasi'l-arabî Encümeni. Beyrut: Dâru'l-âfâki'l-cedîdi, 6. Basım, 1411/1990.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid. *el-MunĶızu mine'd-đalâl*. Thk. Nûrşif Abdurrahîm Rifat. Washington, D.C.: The Council for Research in Values and Philosophy, 2001.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid. *er-Risâletu'l-leduniyye*. ed. Riyâđ Muştafâ el-'Abdullâh. Dımaşk: Dâru'l-ĥikme, 1406/1986.
- Gazzâlî. *İhyâu 'ulûmu'd-dîn*. Thk. Komisyon. 10 Cilt. Beyrut-Lübnan: Dâru'l-minhâc, 3. Basım, 1437/2016.
- Gazzâlî. *Kimyâ-yı Sa'âdet [Mutluluğun Formülü]*. Çev. Ali Arslan. 2 Cilt. İstanbul: Hikmet Neşriyat, 2004.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid. *Me'âricu'l-Ķuds fî medârici ma'rifeti'n-nefs*. Beyrut-Lübnan: Dâru'l-kütübi'l-İlmiyye, 1409/1988.

- Gutas, Dimitri. *Yunanca Düşünce Arapça Kültür*. Çev. Lütfü Şimşek. İstanbul: Kitapevi Yayınları, 2016.
- Kur'an-ı Kerim Meâli*. Çev. Halil Altuntaş – Muzaffer Şahin. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 12. Basım, 2011.
- Kutluer, İlhan. "İlim". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/109-114. Ankara: TDV Yayınları, 2000.
- Mekkî, Ebû Tâlib. *Kûtü'l-kulûb [Kalplerin Aızığı]*. Çev. Yakup Çiçek-Dilaver Selvi. 4 Cilt. İstanbul: Semerkand Yayınları, 7. Basım, 2014.
- Ormsby, Eric Lee. *İslam Düşüncesinde 'İlahi Adalet' (Teodise) Sorunu*. Çev. Metin Özdemir. Ankara: Kitâbiyât Yayınları, 2001.
- Özçelik, Mevlüt. *İmam Gazâlî'de Nefsin Tezkiyesi ve Kalbin Tasfiyesi*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018.
- Rosenthal, Franz. *Knowledge Triumphant: The concept of knowledge in medieval Islam*. Leiden: Brill, 2007.
- Treiger, Alexander. "Al-Ghazâlî's Classifications of the Sciences and Descriptions of the Highest Theoretical Science". *Dîvân: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 16/30 (2011/1): 1-32.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "İlim". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/108-109. Ankara: TDV Yayınları, 2000.